

ARTUR KOROBOWICZ (Lublin)

Wpływ czynników pozaprawnych na kształt reformy sądowej w Królestwie Polskim z lat 1875 - 1876*

I. Fiasko koncepcji Wielopolskiego, a następnie wybuch i klęska powstania styczniowego z 1863 r. przesądziły o celach i metodach carskiej polityki w Królestwie Polskim. Celem stała się ostateczna likwidacja ustrojowo-politycznych i prawnych odrębności Królestwa od Rosji i pełna jego unifikacja z cesarstwem. W sferach wysokiej biurokracji petersburskiej zwyciężył ostatecznie centralizacyjny kurs polityczny wobec Królestwa; przekonano do niego liczące się warstwy społeczeństwa rosyjskiego. Rolę istotną w tej kwestii odegrali rosyjscy słowianofile, a głównie publikujący w gazecie *Dień* (Dzień) Hilferding i Samarin. W artykułach Samarina nakreślone zostały nie tylko cele rosyjskiej polityki w Królestwie Polskim, ale również metody ich realizacji. Charakterystyczne, że sformułowanie i realizację podejmowanych w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego reform powierzono Mikołajowi Milutinowi i że tenże, jeszcze jesienią 1863 r. wyjeżdżając do Warszawy w celu „zapoznania się na miejscu ze sprawami Królestwa Polskiego i stanem miejscowego zarządu cywilnego oraz przedstawienia szczegółowego planu środków uspokojenia kraju i dalszego jego ustroju”, zaprosił do współpracy Samarina i Czerkaskiego i z nimi odbył tę podróż¹.

Obok reformy włościańskiej, która według słów Milutina miała na celu „pobudzić i postawić na nogi ugniecione masy i przeciwstawić je oligarchii, która przeniknęła dotychczas wszystkie polskie instytucje”²,

* Referat wygłoszony na Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Prawa w Poznaniu (30 V - 1 VI 1986 r.).

¹ A. A. Kornilow, *Russkaja politika w Polsce so wriemieni razdielow do naczala XX wieka*, Piotrograd 1915, s. 61-66; W. Spasowicz, W. A. Arcimowicz 1863-1866 gg., w: W. A. Arcimowicz, *Wspominanija i charakteristiki*, Peterburg 1904, s. 678.

² W. Spasowicz, l. c.

naczelne miejsce w planach Milutina zajmowała reforma sądowa. Choć merytorycznie stanowiła ona niewątpliwie postęp w dziedzinie organizacji sądowej i postępowania sądowego, szczególnie karnego, to u podłoża jej przeprowadzenia leżały nie rzeczywiste potrzeby i interesy wymiaru sprawiedliwości, a przesłanki i cele polityczne. To polityczne piętno odbiło się tak na całym przebiegu prac przygotowawczo-legislacyjnych, jak również na treści reformy sądowej w Królestwie Polskim.

II. 5 X 1864 r., a więc jeszcze przed podpisaniem ustaw sądowych cesarstwa, namiestnik Berg otrzymał polecenie zorganizowania w Warszawie Komisji Prawniczej, która działając pod nadzorem i kierownictwem Komitetu Urządzającego miała opracować podstawowe zasady reformy sądowej w Królestwie Polskim. W jej skład miał wejść przynajmniej jeden członek Komitetu Urządzającego oraz inne „doświadczone i prawomyślne” osoby, zarówno wybrane przez Komitet Urządzający, jak i delegowane do Warszawy spośród znanych rosyjskich prawników — praktyków. Ci ostatni, od których zależało powodzenie przedsięwzięcia, mieli być wybrani według tych samych kryteriów, jakie zastosowano przy wyborze „wykonawców polskiej reformy włościańskiej”³. Nie przesądzono więc jeszcze ostatecznie kierunku, w jakim miała pójść projektowana reforma, jak też nie wykluczono całkowicie z udziału w pracach przygotowawczych miejscowych polskich prawników.

W tym czasie, na tle metod realizacji przedsięwziętych w Królestwie reform, zarysował się wśród delegowanych tu działaczy rosyjskich podział na dwie grupy. Z jednej strony — było to otoczenie namiestnika Berga, który w reformach likwidujących odrębności Królestwa widział istotne zagrożenie swojego urzędu i dlatego starał się je odwlekać. Grupa ta reprezentowała też pogląd, iż po stłumieniu powstania stan wojenny i rządy wojskowo-policyjne w kraju nie mogą być przedłużane, że konieczna jest działalność władz cywilnych i wciągnięcie do przeprowadzanych reform samych Polaków. Do grupy Berga zaliczano Arcimowicza, Zabołockiego, a potem także Koszelewa.

Przeciwną koncepcję, milutinowską, reprezentowali w łonie Komitetu Urządzającego dyrektor główny Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych — ks. Czerkaski i kierujący pracami Komitetu — Sołowjew. Ci, dążąc do szybkiego i zupełnego podporządkowania wszystkich

³ Patrz: Dziennik Komitetu ds. Królestwa Polskiego (druk w j. ros.) — Centralny Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw SSSR w Leningradzie (dalej: CGIAL) — F. 1270, op. 1/47, nr 40, k. 23 i n. Autorem koncepcji składu osobowego i zadań Komisji był N. Milutin, którego memoriał o pracach byłej Komisji Kodyfikacyjnej Królestwa Polskiego stanowił podstawę do dyskusji i sformułowania wniosków w Komitecie ds. Królestwa Polskiego.

dziedzin życia publicznego Królestwa organom petersburskim, nie ufali miejscowemu polskiemu aparatowi urzędniczemu, opanowanemu przez ziemiaństwo. Podjęte reformy — głównie włościańska i sądowa — najśilniej godziły w interesy tej klasy społecznej, ich realizacja nie mogła więc być powierzona jej reprezentantom⁴.

W interesujących nas kwestiach pierwsze starcie tych dwu koncepcji nastąpiło przy okazji organizowania Komisji Prawniczej. 6 XI 1864 r. Berg, wykorzystując powrót Aleksandra II z Niemiec, uzyskał zgodę na mianowanie przewodniczącym komisji — Wiktora Arcimowicza, na jej członków zaś — R. Hubego, W. Dutkiewicza, L. Łęckiego i dyrektora głównego Komisji Rządowej Sprawiedliwości — T. Wosińskiego. Mianowanie wskazanych przez Berga prawników z Rosji, generalnego audytora floty — Janiewicza-Janiewskiego, senatora — Pławskiego, „oberprokuratora” V departamentu Senatu — Kowalewskiego, rzeczywistego radcę stanu Tiurina i Włodzimierza Spasowicza, cesarz uzależnił od sprawdzenia możliwości delegowania ich do Warszawy⁵. Wszyscy oni bądź odmówili udziału w pracach kodyfikacyjnych w Królestwie, bądź wykluczeni byli od udziału w nich ze względów politycznych (np. Spasowicz).

Kolejne wnioski namiestnika miały na celu utrwalenie kierowniczej roli Arcimowicza w przygotowaniu reformy sądowej oraz przygotowanie i przeprowadzenie tej reformy zgodnie z koncepcjami grupy Berga-Arcimowicza. Berg proponował upoważnienie Arcimowicza do wizytacji sądownictwa wszystkich instancji oraz do przewodniczenia w Komisji Rządowej Sprawiedliwości przy rozpatrywaniu ważniejszych spraw, a także postulował ograniczanie i stopniowe znoszenie „nienormalnego nadzoru władz wojenno-policyjnych nad sądami”. Propozycje te zostały zdecydowanie odrzucone przez Komitet do Spraw Królestwa Polskiego, który stanął na stanowisku, iż „osłabienie wspomnianego nadzoru obecnie, gdy w Królestwie realizuje się reformy wymagające zdecydowanych środków i energicznych działań, byłoby zdecydowaną nie-

⁴ Zagadnienie sporu o reorganizację Królestwa po 1363 r. oczekuje jeszcze dokładniejszego opracowania. Dotychczas najwięcej w tej kwestii przyniósł artykuł K. Groniowskiego, *Walka Milutina z Bergiem (spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863)*, Kwart. Hist., R. LXIX, z. 4, 1962, s. 891 i n. Ponadto fragmentarycznych danych dostarczają prace Ł. Obuszenkowej (*Fond W. A. Arcimowicza i Fond kniaziej Czerkaskich*) i Z. Talwirskiej (*Fond F. F. Berga*), w: *Wosstanie 1863 g. i rusko-polskije rewolucyonnyje swiazi 60-ch godow*, Moskwa 1960, ss. 388 - 389, 392, 463, 469 - 486. Charakter dokumentacji źródłowej mają tu prace współczesnych: W. Spasowicz, o.c. i A. Koszelew, *Zapiski Aleksandra Iwanowicza Koszelewa (1812 - 1883)*, Berlin 1884, ss. 147 - 148, 174 - 175, 178 - 179.

⁵ Patrz: memoriał W. Płatonowa do cesarza ze stycznia 1865 r. — CGIAL, F. 1270, op. 47, nr 77, k. 2 - 9 i pismo Berga do Płatonowa z 9/21 I 1865 r. Centralny Gosudarstwennyj Archiw Oktiabrskoj Rewolucyi w Moskwie (dalej: CGAOR), F. 547, op. 1, nr 914, k. 42. Zobacz także: *Sbornik prawitielstwennykh rasporiazenij po Uczrieditielnomu Komitetu w Carstwie Polskom*, t. I, Warszawa 1867, s. 159 - 162.

ostrożnością, a osłabiać nadzór tylko w stosunku do sądownictwa byłoby szczególnie niewskazane, a nawet szkodliwe; albowiem, jak wynika z odpowiedzi sekretarza stanu Milutina, właśnie w organach wydziału sądowego spotyka się najmniej zrozumienia i najwięcej przeciwdziałania podjętym przez rząd przeobrażeniom⁶. Upoważniono jedynie Arcimowicza do wizytacji sądownictwa, ale bez wchodzenia przy tym „w stosunki między władzami sądowymi a zarządami wojenno-policyjnymi”.

W ten sposób podjęta przez Berga i Arcimowicza próba odsunięcia Milutina i jego ludzi od większego wpływu na przygotowanie reformy sądowej zakończyła się porażką namiestnika. Była to jednocześnie porażka koncepcji oparcia się w przygotowaniu tej reformy na kadrach sądowych Królestwa i wykorzystania do niej miejscowych władz cywilnych.

Berg jednak jeszcze się nie poddawał. W grudniu 1864 r., w prywatnym liście do Aleksandra II wysunął — wobec niemożności przybycia do Warszawy proponowanych przez siebie rosyjskich prawników — propozycję wyłonienia całego składu komisji spośród prawników polskich⁷, a następnie na drodze urzędowej starał się o otwarcie prac komisji bez czekania na przyjazd prawników z Rosji⁸.

Namiestnik nie wiedział, iż w tym czasie Milutin miał już częściowo przygotowanych kandydatów do obsadzenia kierowniczych stanowisk w Komisji Prawniczej, a także gotowy projekt jej instrukcji⁹. Na wnioski Milutina postulaty Berga i projekt instrukcji Komisji zostały skierowane do równoczesnego rozpatrzenia w Komitecie ds. Królestwa Polskiego¹⁰. Komitet odrzucił 21 lutego 1865 r. wnioski namiestnika, argumentując, iż „doświadczenia ubiegłego trzydziestolecia wykazały, że nie można oczekiwać zrozumienia dla reformy sądownictwa od miejscowych działaczy [...]”. Równocześnie Komitet zatwierdził podstawowe

⁶ Pismo Płatónowa do Berga nr 431 z 9/21 XII 1864 r. (CGAOR, F. 815, op. 1, nr 486, k. 1 - 4).

⁷ „Animé du désir de Vous obéir et d'exécuter Vos ordres, je crois de mon devoir, Sire, de demander s'il plait à V.M.I. que je procède à la nomination d'une commission chargée de ce travail en la composant des hommes de loi de ce pays et de savants en jurisprudence dont on peut disposer à Varsovie” (CGAOR, F. 728, op. 1., nr 2742, cz. II, k. 507 - 508. Na liście Aleksander II zadekretował: *Nie nachożu eto udobnym*).

⁸ Pismo z 9/21 I 1865 r. (CGAOR, F. 547, op. 1., nr 914, k. 42 - 43). Patrz także ibidem, k. 47 — wysłany w ślad za tym prywatny list Berga do Płatónowa. Jest to brudnopis, w którym ostatnie zdanie, zakreślone co prawda ołówkiem, świadczy o tym, iż Berg nie pozbył się jeszcze złudzeń co do roli, jaką w reformie sądowej mogą odegrać organy Królestwa: „Nakoniec, nie izlisznim sczitaju chto trudy etoj Komissii mogut byt podwiergnuty razsmotrieniju Gosudarstwiennogo Sowjeta Carstwa i wozjodut na utwierzdienije Jego Imper. Wieliczestwa”.

⁹ CGIAL, F. 1270, op. 47, nr 77, k. 12 - 17.

¹⁰ Pismo nr 491 W. Płatónowa do zarządzającego sprawami Komitetu ds. Królestwa Polskiego S. Żukowskiego z 21 I/2 II 1865 r. — ibidem, k. 1.

zasady instrukcji komisji i polecił przygotować jej szczegółowy tekst Komitetowi Urządzającemu¹¹.

Stanowisko Komitetu ds. Królestwa Polskiego nie zaskakuje. Już od listopada 1864 r. wszystkie manewry i usiłowania Berga skazane były w Petersburgu na niepowodzenie. Milutin był tam obecny i trudno przypuszczać, iż pozwoliłby na aprobatę dla planów Berga i Arcimowicza. Za pozornie drugorzędnymi kwestiami skompletowania składu i rozpoczęcia prac przez Komisję Prawniczą bez udziału prawników rosyjskich kryła się bowiem groźba utracenia całej milutinowskiej koncepcji carskiej polityki w Królestwie po powstaniu styczniowym.

Na przestrzeni lutego i marca 1865 r. mianowano wszystkich przewodniczących wydziałów, członków-redaktorów i urzędników kancelaryjnych Komisji Prawniczej¹². Wszyscy oni zostali wybrani przez Milutina, według sformułowanego przez niego jeszcze we wrześniu 1864 r. w liście do Sołowjewa kryterium: „Trzeba wszystkimi siłami powiększyć naszą małą cywilną armię w Warszawie [...], potrzeba ludzi w pełni [...] gotowych podporządkować się idei politycznej, która musi panować nad idealnymi zasadami prawnymi”¹³.

Byli to w przeważającej większości młodzi, rozpoczynający dopiero karierę zawodową urzędnicy centralnych organów rosyjskich. Nie związani żadnymi więzami z Królestwem, nie znający tradycji miejscowego sądownictwa, a wręcz uprzedzeni i wrogo nastawieni do wszystkich przejawów odrębności tego kraju, dawali oni gwarancję właściwego z punktu widzenia Milutina przygotowania projektów reformy; tym bardziej że Milutin instruował ich wprost, po czyjej stronie mają opowiedzieć się w Warszawie¹⁴.

¹¹ Dziennik Komitetu ds. Królestwa Polskiego (druk w j. ros.) — ibidem, k. 28 - 30.

¹² Wykaz osób delegowanych do Komisji Prawniczej (CGIAL, F. 869, op. 1, nr 602, k. 1 - 3). Patrz także: AGAD Warszawa, Akta Sekretariatu Stanu (dalej: ASS), nr 689/1865, k. 2, 3, 9, 10, 11, 14, 15, 17.

¹³ W. Spasowicz, o.c., s. 680.

¹⁴ Nastawienie tych nowo mianowanych członków i atmosferę, jaką stworzyli oni w Komisji, dobitnie charakteryzuje Anna Arcimowiczowa w pisanym prawdopodobnie w marcu 1865 r. liście do brata Aleksieja Żemczużnikowa: „Milutin nabirajet junych i nieopytnych ludzi, bolszeju czastieju iz prawowiedow, kotorym on tołkujet, czto w War[szawie] dwie partii: Czerkas[kogo] i Arcimowicza i sowietujet prinadležať k pierwoj. Ty widisz czto s podobnymi ludmi Wik[toru] budiet trudno diejstwowat w to wriemia [...] Jeszczo woznikajet spor mieźdu W. i etimi gospodami w sledstwi togo czto oni iz nienawisti i niedowierija k miestnym żytielam żelajut pieriedať časť sudiebnoj i mirowoj własti na miestach wojennym naczałnikom, na czto biez somnienija W. sogłasitsja nie możet, czto by nie uwiekowif wojennyj proizwoł w stranie” — Biblioteka im. Lenina w Moskwie (dalej: BL), rkps M/4815/2. Tekst listu ma wszystkie cechy brudnopisu. List ten publikuje także W. Spasowicz, *Soczinienija*, T. X, S Peterburg 1902, s. 434 — treść jednak nieco różni się.

W maju 1865 r. Komitet Urządzający przyjął projekt instrukcji Komisji Prawniczej¹⁵, mając zadanie o tyle ułatwione, że lutowe wnioski Komitetu ds. Królestwa Polskiego zawierały nie tylko sformułowanie zadań Komisji, ale i jej strukturę oraz zasady postępowania, przypomnijmy, przygotowane przez Milutina. Zatwierdzona w lipcu 1865 r. przez cesarza instrukcja Komisji Prawniczej była kolejnym zwycięstwem Milutina¹⁶.

Komisja funkcjonowała w formie zebrania ogólnego i trzech wydziałów. Poszczególne wydziały komisji stanowili ich przewodniczący i członkowie-redaktorzy. Rolę przewodniczącego komisji sprowadzono do ogólnego nadzoru nad przebiegiem jej prac i prezydowania w posiedzeniach zebrania ogólnego. Decyzje w wydziałach i w zebraniu ogólnym zapadały większością głosów. W wypadku równości przeważał głos przewodniczącego. Instrukcja neutralizowała członków zebrania ogólnego — polskich prawników Hubego, Dutkiewicza, Łackiego i Wosińskiego. Nie brali oni udziału w pracach wydziałów, a w zebraniu ogólnym zmajoryzowani byli przez przewodniczących wydziałów i członków-redaktorów, a także nie uczestniczyli w posiedzeniach Komitetu Urządzającego przy rozpatrywaniu prac komisji. Wreszcie stanowiska przewodniczących wydziałów zaliczano do IV klasy urzędów, członków zaś zebrania ogólnego do klasy V (jeżeli nie byli już zaliczeni wyżej), na równi z członkami-redaktorami.

Dodajmy, że pełne podporządkowanie Komisji Prawniczej Komitetowi Urządzającemu odsuwało całkowicie istniejącą jeszcze Radę Stanu (której wiceprezesem był W. Arcimowicz) od prac ustawodawczych, chociaż formalnie do niej należało przygotowanie projektów ustawodawczych. Komisja Prawnicza nie pozostawała w żadnym związku z Radą Stanu.

Formalne otwarcie prac Komisji nastąpiło 16 VIII 1865.

Zwycięstwa Milutina na etapie kompletowania składu Komisji i ustalenia treści jej instrukcji przekonały Arcimowicza o bezcelowości dalszego jego udziału w pracach nad reformą sądownictwa w Królestwie Polskim. Mimo prób przeciwdziałania temu ze strony Berga¹⁷, Arci-

¹⁵ CGIAL, F. 1270 op. 1 nr 125, k. 2 - 16. Projekt instrukcji także w: Postanowienia Uczrieditielnogo Komitietu w Carstwie Polskom (dalej: PKU), t. IV, Warszawa 1865, s. 15 i n.

¹⁶ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 311, k. 321. Tekst instrukcji ibidem, k. 323 - 335, oraz DPKP, t. 63, s. 209 nn. Także w: Sbornik prawitielstwiennych rasporiażenij..., t. II, s. 80 i n.

¹⁷ List Berga do Aleksandra II z 25 VIII/6 IX 1865 r. (CGAOR Moskwa, F. 728, op.l., nr 2742 cz. III, k. 254 - 255): „Ces qualités et ces vertus lui ont cependant attiré la haine de personnes injustes et passionées et l'ont exposé à beaucoup de désagrément. Je crains qu'il ne cherche des occasions pour quitter ce pays; Je désire beaucoup le conserver dans la position qu'il occupe. Je crois devoir soumettre ces confidences à VMI à l'occasion d'un voyage, que le Sénateur Arcimowicz est

mowicz uzyskał w grudniu 1865 r. decyzję o zwolnieniu go ze wszystkich stanowisk w Królestwie i skierowanie do zasiadania w karnym departamencie kasacyjnym Senatu Rządzącego w Petersburgu¹⁸.

Namiesnik Berg usiłował wówczas znów powrócić do koncepcji złożenia prac nad reformą sądową w Królestwie w ręce prawników polskich i zaproponował cesarzowi mianowanie przewodniczącym Komisji Romualda Hubego¹⁹. Milutin jednak do tego nie dopuścił. Po jego wizycie w grudniu 1865 r. w Warszawie, 17 stycznia 1866 r. powierzono pełnienie obowiązków przewodniczącego Komisji — przewodniczącemu jej wydziału karnego, byłemu rektorowi uniwersytetu kijowskiego — Iwaniszewowi²⁰. W tej sytuacji Hube złożył w lutym 1866 r. prośbę o zwolnienie go od brania udziału w zebraniu ogólnym Komisji²¹.

Prezura Iwaniszewa była dosyć krótkim epizodem w dziejach Komisji Prawniczej. Już w kwietniu wystąpił on do Berga o całkowite zwolnienie ze służby w Królestwie²², a w raporcie z 13 V 1866 r. wyłożył przyczyny swej decyzji²³. Nie widział możliwości osiągnięcia postawionego przed Komisją celu przy zachowaniu jej dotychczasowego składu i zasad funkcjonowania. Pisał wprost, iż prace kodyfikacyjne powinny być powierzone specjalistom, legitymującym się bogatą wiedzą teoretyczną i praktyczną w jednej z dziedzin prawa, a nie młodym prawnikom, w większości niedostatecznie przygotowanym, mało znającym potrzeby kraju i nieprzywykłym do trudów prac legislacyjnych, tym bardziej że przygotowane przez nich projekty przyjmowane są większością głosów na zebraniach wydziałów Komisji, w których oni właśnie stanowią większość.

Po odejściu Iwaniszewa, na wniosek Milutina, ogólne kierownictwo pracami wszystkich wydziałów Komisji powierzono dotychczasowemu

obligé de faire à St. Petersburg où l'appèle à ce qu'il m'assure, la grave et dangereuse maladie de son beau père". Także listy Berga z 13/25 XI 1865 r. do Płatónowa (CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 103-104) oraz z 18/30 XI 1865 r. do Aleksandra II (CGAOR, F. 728, op. 1, nr 2742 cz. III, k. 381).

¹⁸ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 244-245; Moskowskije Wiedomosti, nr 285 z 29 XII 1865 r., s. 1.

¹⁹ Pismo Berga do Płatónowa nr 17883 z 11/23 XI 1865 r. — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 100-101. Także ASS, nr 689/1865, k. 67-68. W liście do Berga 6/18 XII 1865 r. Aleksander II pisał: „À cette occasion, je dois Vous dire franchement, que je ne voudrais pas voir le Sénateur Hubbe occuper cet emploi [...]” (CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 244).

²⁰ ASS, nr 689/1865 k. 78 i 83 (wypis z protokołu sekretariatu stanu Królestwa Polskiego). Patrz także: CGAOR, F. 815, op. 1, nr 401, k. 2-3.

²¹ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 414, k. 12-13 — nie datowany brulion obszernego pisma w j. ros., z motywacją stanowiska Hubego. Charakter pisma N. Milutina. Tekst tej samej treści z adnotacją ołówkiem na marginesie „6/18 fiewr. 1866” także CGAOR, F. 547, op. 1, nr 119.

²² ASS, nr 689/1865, k. 118a.

²³ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 158-159.

przewodniczącemu wydziału ustroju sądów, Dymitrowi Gotowcewowi. Mianowany 17 VII 1866 r. członkiem Komisji Rządowej Sprawiedliwości, a następnie wprowadzony w skład Komitetu Urządzającego, kierował on pracami Komisji Prawniczej do czasu jej rozwiązania w 1871 r.²⁴

III. Skompletowanie składu Komisji Prawniczej na podstawie czyisto politycznych kryteriów i ustalenie trybu jej funkcjonowania stworzyły formalne warunki do przygotowania reformy sądowej zgodnie z planami Milutina.

Treść reformy sądowej przeprowadzonej w Królestwie Polskim w 1876 r. podporządkowana została w całości głównemu celowi polityki carskiej po upadku powstania styczniowego.

Naturalnie główną wytyczną były tu rosyjskie ustawy sądowe z 1864 r., pozostawał natomiast początkowo otwarty problem, w jakim zakresie podstawowe ich zasady mają mieć zastosowanie w Królestwie i jakie kryteria mają przesądzać o odstępstwach od tych zasad. Ogólnej odpowiedzi na to pytanie udzielił Komitet ds. Królestwa Polskiego w lutym 1865 r., odrzucając wspomnianą wyżej propozycję Berga, aby otworzyć prace Komisji Prawniczej, nie czekając na przybycie prawników z Rosji. Berg podnosił wówczas argument, iż „zasady przyjęte jako podstawa ustroju sądownictwa i postępowania sądowego w Cesarstwie, w wielu przypadkach są zbieżne z tym porządkiem, który tu już dawno funkcjonuje”²⁵. Zwrócono mu na to uwagę, iż ustawy sądowe z 1864 r. zostały ustanowione dla kraju żyjącego w całkowicie innych warunkach społecznych i politycznych niż Królestwo Polskie, gdzie rewolucyjne i wrogie rządowi elementy łatwo mogą obrócić gwarancje sądowe w oręż przeciwko prawowitej władzy. Dlatego, dążąc do maksymalnego zbliżenia ustawodawstwa Królestwa z ustawodawstwem rosyjskim „[...] przy nowym urządzaniu sądownictwa, i w ogóle przy rozstrzyganiu kwestii spornych w Królestwie, należy mieć stale na względzie nie tylko ogólnie przyjęte zasady prawne, ale przede wszystkim interesy państwa i większości narodu pobudzanego przez rząd do nowego życia obywatelskiego”²⁶.

Problem wynikł powtórnie na posiedzeniach Komitetu Urządzającego w maju 1865 r., przy okazji dyskusowania milutinowskiego projektu instrukcji Komisji Prawniczej. Art. 15 tego projektu zobowiązywał Komisję do przyjęcia za podstawę ustaw sądowych cesarstwa („na ile to jest możliwe w obecnym położeniu kraju”). Arcimowicz uznał to za

²⁴ ASS, nr 689/1865, k. 124 i 125.

²⁵ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 47.

²⁶ Dziennik Komitetu ds. Królestwa Polskiego (druk w j. ros.) — CGIAL, F. 1270, op. 47, nr 77, k. 28-30, a także pismo Płatunowa do Berga z 28 II/12 III 1865 r. (CGAOR, F. 815, op. 1, nr 486, k. 17-25). Zobacz także: Sbornik prawitielstwiennych rasporiazenij..., t. II, Warszawa 1868, s. 78.

sprzeczne z celem postawionym przed Komisją, tzn. stworzenia trwałego ustawodawstwa: „Dla obecnego położenia kraju, znajdującego się w wyjątkowych wojennych warunkach, wymagających dyktatury, nie trzeba ustalać ani podstawowych zasad, ani wydawać praw organicznych, które tworzy się dla stałego, a nie dla tymczasowego, nienormalnego położenia”. Proponował przyjąć ustawy sądowe cesarstwa „w miarę możliwości” albo „na tyle, na ile mogą być one przystosowane do miejscowych warunków i potrzeb kraju”. Komitet Urządzący przyjął ostatecznie sformułowanie: „Zgodnie z potrzebami kraju i z duchem przedsięwziętych obecnie rządowych przeobrażeń”²⁷. Jaki zaś był duch przedsięwziętych przez rząd przeobrażeń — wiadomo dobrze.

W październiku 1866 r. Komisja Prawnicza zakończyła prace nad przygotowaniem wstępnych projektów reformy sądowej w Królestwie i w grudniu tego roku wyniki swych prac przedłożyła Bergowi²⁸. Nie miejsce tu na przedstawianie całego dalszego toku prac legislacyjnych. Były one przewlekłe i absorbowwały liczne stałe organy państwa rosyjskiego i doraźnie powoływane komisje i komitety. Ta mnogość organów uczestniczących w pracach przygotowawczo-legislacyjnych była cechą charakterystyczną rosyjskiego absolutyzmu w XIX w. Chcę zwrócić uwagę jedynie na jedno ogniwo tego rozwlekłego procesu legislacyjnego.

W grudniu 1867 r. powołano w Petersburgu specjalny komitet doradczy z senatorem M. N. Luboszczyńskim na czele. Miał on zaopiniować projekty Komisji Prawniczej, które przeszły już przez Komitet Urządzący. Komitet senatora Luboszczyńskiego poświęcił projektom Komisji Prawniczej 13 swoich posiedzeń i zakończył prace w lutym 1868 r.²⁹

Dyskusja w Komitecie stanowiła punkt zwrotny w pracach przygotowawczo-legislacyjnych nad reformą sądową w Królestwie Polskim. Do tego momentu nie myślano jeszcze o prostym, mechanicznym zastosowaniu rosyjskich ustaw sądowych z 1864 r. do Królestwa. Zamiarem

²⁷ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 309, k. 267 i 268.

²⁸ O zakończeniu prac przez Komisję w „Dokład zawiedzywajuszczo Juridyczeskiju Komissieju o priobrazowanii sudiebnoj czasti w Carstwie Polskom” (BL, rkps Czerk. I, 49/1); To samo w AGAD, Komisja Prawnicza, nr 384, s. 1. Wykaz przedstawionych przez Komisję Prawniczą projektów w PKU, t. IX, Warszawa 1867, s. 612. Wydrukowane teksty projektów także w: CGIAL, F. 869, op. 1, nr 605, k. 4 nn. oraz AGAD, Komisja Prawnicza, nr 393. Do projektów dołączono *Objasnitelnyje zapiski k pierwonaczalnemu projektom priobrazowanija sudiebnoj czasti w Carstwie Polskom* (Komisja Prawnicza, nr 394) i *Dokład zawiedzywajuszczo Juridyczeskiju Komissieju po projektam osnovnych položenij priobrazowanija sudiebnoj czasti w Carstwie Polskom* (Komisja Prawnicza, nr 382).

²⁹ AGAD, Komisja Prawnicza, nr 381 — „Żurnał Wysoczajsze uczrieżdennogo Sowieszczatielnogo Komitietu dla razsmotrienija projektow priobrazowanija sudiebnoj czasti w guberniach Carstwa Polskogo” — druk zbroszurowany, paginowany, w j. rosyjskim, s. 1 i n. Patrz także: *Sbornik prawitielstwiennych rasporiażenij...*, t. IV, s. 160 - 162.

Komisji Prawniczej było przygotowanie projektów ustaw, które, choć w znacznym stopniu zbliżone w treści do ustaw rosyjskich, formalnie rzecz biorąc wydane byłyby odrębnie dla Królestwa. Przygotowane jesienią 1866 r. wstępne, pierwiastkowe projekty miały po dyskusjach i zatwierdzeniu przez cara stanowić bazę dla opracowania pełnego tekstu ustaw. Nigdy do tego jednak nie doszło.

Komitet doradczy przypominał, iż podstawowym celem wszystkich podejmowanych w Królestwie Polskim reform, także i reformy sądowej, jest unifikacja ustawodawstwa Królestwa i Cesarstwa. I choć projekty przygotowane przez Komisję Prawniczą zawierały liczne istotne odstępstwa od ustaw sądowych Cesarstwa, „komitet doradczy nie widzi potrzeby i zasadności wydawania dla Królestwa jakichkolwiek specjalnych ustaw sądowych, w których obok części nowych artykułów, powtarzałyby się bez istotnych zmian cała masa zasad wspólnych dla Cesarstwa i Królestwa”. Tak więc pierwotna koncepcja przygotowania dla Królestwa wzorowanych na rosyjskich, ale odrębnych ustaw sądowych na początku 1868 r. zmieniła się istotnie. W konsekwencji Komisja Prawnicza na przestrzeni 1868 r. przepracowała swoje projekty, nadając im zewnętrzną formę przepisów o zastosowaniu ustaw sądowych z 1864 r. do guberni Królestwa Polskiego i przepisów przejściowych³⁰.

Przy zastosowaniu ustaw sądowych rosyjskich do Królestwa Polskiego zrezygnowano naturalnie z większości demokratycznych zasad ustroju sądów i postępowania sądowego, które zawarte były w tych ustawach i świadczyły o ich postępowości. Zrezygnowano świadomie, kierując się wyłącznie motywami politycznymi.

Jedną z podstawowych zasad nowego ustroju sądownictwa w Królestwie było wzorowane na Rosji oddzielenie jurysdykcji w drobniejszych sprawach cywilnych i karnych od systemu sądownictwa ogólnego. Sprawy drobniejsze rozpatrywać miały pokojowe organy sądowe, nie powiązane instancyjnie z sądami ogólnymi³¹.

Sądownictwo pokojowe w Rosji składało się z sędziów pokoju i zjazdów sędziów pokoju. Sędziowie pokoju wybierani byli przez ludność,

³⁰ Były to: „Położenie o primienienii sudiebnych ustawow 20 nojabria 1864 goda k guberniam Warszawskoj, Kaliszskoj, Kieleckoj, Łomżinskoj, Lublińskiej, Piotrkowskoj, Płockoj, Radomskoj, Siedleckoj i Suwałkskoj”, „Prawila wwiedienija w diejstwie sudiebnych ustawow 20 nojabria 1864 goda w guberniach...” i „Prawila primienienija Wysoczajsze Utwierżdennogo 14 apriela 1866 goda położenija o notarialnoj czasti k guberniam...” — BL, rkps Czerk. I, 49/1. W drugim z wyliczonych tu dokumentów Komisja Prawnicza proponowała wprowadzenie ustaw sądowych z 1864 r. w Królestwie z dniem 1/13 stycznia 1869 r.

³¹ Dokład zawiedywajuszczego Juridiczeskoku Komissieju o prieobrazowanii..., s. 5.

przy czym wybór obwarowano wysokimi cenzusami majątku i wykształcenia³². W Królestwie przyjęcie zasady wyboru byłoby dowodem zaufania rządu carskiego do społeczeństwa, utrzymanie zaś wysokich wymagań cenzusowych prowadziłoby do wyboru na urząd sędziów pokoju ludzi majątnych i wykształconych, a więc reprezentantów tych klas i warstw społeczeństwa, które w opinii władz carskich były najmniej prawomyślne i które powierzone im wpływy i władzę mogłyby wykorzystać do działań przeciwko rządowi. Ponadto należało uwzględnić istnienie w Królestwie sądów gminnych, które wprowadzone w Królestwie wraz z reformą włościańską, nie tylko nie mogły, ze względów politycznych, ulec likwidacji, ale przeciwnie — wymagały wzmocnienia. Traktowane były one bowiem od początku jako czynnik ułatwiający uczynienie z chłopów „konserwatywnej podstawy panowania carskiego”³³. Zdaniem Komisji Prawniczej ich likwidacja mogłaby zachwiać wiarą w trwałość podejmowanych w Królestwie reform i ukazać zmienność i chwiejność głoszonych przez carat zasad.

Z tych więc politycznych względów utrzymano na szczeblu organów pokojowych sąd gminny jako właściwy dla ludności zamieszkującej na wsi (bez względu na stan) oraz wprowadzono sędziów pokoju dla ludności miejskiej. Instancją odwoławczą dla tych sądów były zjazdy sędziów pokoju i sędziów gminnych. Społeczeństwo dopuszczono jedynie do wyboru sędziów gminnych i ławników sądów gminnych. Sędziowie pokoju i przewodniczący zjazdów byli mianowani przez Ministra Sprawiedliwości³⁴.

Odejście od zasady udziału czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości przejawiało się też w Królestwie w rezygnacji z instytucji sędziów przysięgłych, powołanych w Rosji przy sądach okręgowych. Podobnie jak przy rezygnacji z zasady wybieralności sędziów pokoju, zadecydowała tu nieufność do społeczeństwa, zwłaszcza do „wyższych” jego klas. Zdaniem Komisji Prawniczej zasady ustroju sądownictwa gminnego w pełni zabezpieczały interesy tej części społeczeństwa, która miała prawo korzystać z udziału w wymiarze sprawiedliwości i która prawa tego nie mogła obrócić w oręż przeciwko rządowi. Instytucja zaś

³² Art. 14 zatwierdzonych 29 września 1862 r. (st. st.) „Głównych zasad reformy sądownictwa w Rosji” — patrz: *Główne zasady reformy sądownictwa w Rosji*, bez m. i r. wyd., w drukarni „Gazety Polskiej”, s. 7; A. Suligowski, *O reformie sądowej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1876, s. 8.

³³ W. Sobociński, *Zagadnienie reformy sądowej i sądów gminnych w Królestwie Polskim w latach 1856 - 1864*, CPH, t. XXII, z. 2, 1970, s. 151.

³⁴ Patrz: Postanowienie z 19 II 1875 r. (st. st.) o zastosowaniu ustaw sądowych z 20 listopada 1864 r. do warszawskiego okręgu sądowego, w: *Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące...*, zebrał S. Godlewski, t. 6, Warszawa 1881, s. 73 i n.

sędziów przysięgłych nie była istotnie potrzebna ludności wiejskiej i mogłaby stanowić tylko zbędne obciążenie dla niej ³⁵.

Naturalnie rezygnacja z sędziów przysięgłych w sądach okręgowych spowodowała zmianę w stosunku do wzorów rosyjskich w kompetencjach sądów okręgowych i Izby Sądowej Warszawskiej. Sądy okręgowe w Królestwie orzekały we wszystkich sprawach tylko w I instancji, Izba zaś obciążona była znacznie większą liczbą spraw rozpatrywanych w trybie apelacyjnym.

Istotnie podważono w Królestwie gwarancje niezawisłości urzędu sędziowskiego. Art. 56 postanowienia z 19 II 1876 r., o zastosowaniu rosyjskich ustaw sądowych do warszawskiego okręgu sądowego, ograniczał zasadę, że sędzia nie może być przeniesiony z jednej miejscowości do innej bez własnej zgody, a zwolniony tylko na mocy wyroku sądu karnego. Zasada ta w Królestwie odnosiła się tylko do tych prezesów sądów, wiceprezesów i sędziów, którzy przepracowali na tych stanowiskach lub jako prokuratorzy, lub sędziowie śledczy nie mniej niż 3 lata.

Podobnie sędziowie gminni i ławnicy w okresie kadencji mogli być zawieszani czasowo i zwalniani z urzędu przez Ministra Sprawiedliwości, jeżeli tylko przemawiały za tym „szczególnie ważne przyczyny” ³⁶. Nie zachowano również w odniesieniu do Królestwa zasady niewzruszalności sędziów pokoju. Prawo zwalniania ze służby sędziów pokoju i prezesów zjazdów oraz ich przenoszenia dano Ministrowi Sprawiedliwości, który porozumiewać się miał w tym względzie z warszawskim generałem-gubernatorem ³⁷.

Istotnie różniła się też od rosyjskiej wprowadzona w Królestwie organizacja adwokatury. Zdaniem Komisji Prawniczej organizacja ta miała neutralizować wybujały i szkodliwy wpływ palestry polskiej nie tylko na strony procesowe, ale także na sądy. Zniesiono dotychczasowe rozróżnienie w kategoriach i prawach obrońców i przyjęto jednolitą, niezbyt zrozumiałą i udaną nazwę *prisjażnyj powieriennyj*. Istotniejsze było

³⁵ Dokład zawiedywajuszczo..., s. 10-11. Patrz także PKU, t. IX, s. 621-622 oraz „Zapiska czlena Uczrieditielnogo Komitietu Zawiedywajuszczo Juridyczeskoku Komissieju, diejstwitielnogo statskogo sowietnika Gotowcewa k projektam priebrazowanija sudiebnoj czasti w guberniach Carstwa Polskogo” — BL, rkps Czerk. I, 49/1, s. 8-9 (druk w j. ros., zbroszur., paginowany, bez daty). Także w AGAD, Komisja Prawnicza, nr 383. Proponowano wrócić do tej sprawy po kilku latach, gdy „[...] niebлагoprijatnyje usłowija, kotoryje suszczestwujut nynie w Carstwie po odnoszeniu k prisjażnomu naczalu, osłabnuł w znaczielnym stopieniu [...]”. Art. 51 postanowienia zawieszał w Królestwie moc obowiązującą artykułów 81-109 „uczrieżdzenija sudiebnych ustanowlenij” traktujących o sędziach przysięgłych, do czasu wydania w tym przedmiocie odrębnego rozporządzenia.

³⁶ Art. 26 postanowienia z 19 II 1875 r.

³⁷ Art. 39 postanowienia w związku z art. 72 rosyjskiej organizacji sądowej (Uczrieżdzenije Sudiebnych Ustanowlenij).

zrezygnowanie z wprowadzonej w Rosji samorządowej organizacji adwokatury. W Królestwie nie przewidziano rad obrońców sądowych, a ich prawa i obowiązki przelano na sądy okręgowe³⁸.

I wreszcie ostatnim politycznym akcentem reformy sądowej w Królestwie było powszechne wprowadzenie do sądu języka rosyjskiego, w bardzo nikłym stopniu znanego wówczas społeczeństwu. Zwracał na to uwagę jeszcze w 1871 r. namiestnik Berg, który zgadzając się z zasadą, iż postępowanie w sądach powinno być prowadzone we wspólnym dla całego państwa oficjalnym języku rosyjskim, uważał, iż od zasady tej należy tymczasowo dopuścić pewne wyjątki. Namiestnik proponował, aby w ostateczności w pierwszym okresie po wprowadzeniu reformy w życie zezwolić na przeprowadzanie śledztw w „ogólnonarodowym polskim języku” i aby w tym języku ogłaszane były wyroki sądów gminnych. Jego zdaniem należało też dać stronom i obrońcom, za zezwoleniem przewodniczącego sądu, prawo do obrony w języku polskim. Berg obstawał również za pozostawieniem języka polskiego w księgach hipotecznych, nie widział bowiem możliwości przetłumaczenia około 15 tys. tych ksiąg na język rosyjski³⁹.

IV. Sądownictwo Królestwa Polskiego, wykształcone na początku XIX w. na podstawie obcych wzorców, poddawane później licznym, raczej częściowym i powierzchownym przeobrażeniom, w latach sześćdziesiątych XIX stulecia z trudem już mogło podołać swoim zadaniom; tym bardziej że na skutek reformy uwłaszczeniowej podstawowej zmianie uległy też w tym czasie stosunki gospodarczo-społeczne. W tej sytuacji reforma sądowa 1875 - 1876 mogła stanowić istotny postęp w dziedzinie organizacji sądowej, gdyby o jej przygotowaniu i treści nie przesądziły motywy i cele polityczne, nie mające nic wspólnego z rzeczywistymi potrzebami i interesami wymiaru sprawiedliwości.

ARTUR KOROBYCZ (Lublin)

L'INFLUENCE DES FACTEURS EXTRA-JURIDIQUES SUR LE CONTENU DE LA RÉFORME JUDICIAIRE DE 1875/76 DANS LE ROYAUME DE POLOGNE

Résumé

L'éclatement et la défaite de l'insurrection de janvier 1863 décidèrent définitivement des objectifs et méthodes de la politique du tsar dans le Royaume de

³⁸ Art. 65 postanowienia w związku z art. 378 Uczrieżdienija Sudiebnych Ustanowlenij.

³⁹ Pisał o tym Berg w listach do Urusowa i Palena 8/20 kwietnia 1874 r. (CGAOR, F. 547, op. 1, nr 122, k. 1 - 2).

Pologne, partie centrale de la Pologne qui s'était trouvée en 1815 sous le sceptre russe. C'était l'effacement définitif des particularités du régime politico-administratif et juridique du Royaume et sa pleine unification avec l'Empire russe qui fut l'objectif du pouvoir tsariste.

L'élaboration des projets de réformes à introduire dans le Royaume et leur mise en oeuvre furent confiées en automne 1863 à Nikolaï Milutine. Il accorda dans ses plans l'importance primordiale à la réforme judiciaire, à côté de la réforme paysanne. La réforme judiciaire représentait en substance un progrès indéniable dans le domaine de l'organisation judiciaire et de la procédure judiciaire, surtout pénale. Tout de même, elle ne découlait pas de besoins et intérêts véritables de l'administration de la justice polonaise, mais avait les premisses et objectifs politiques. L'empreinte politique se faisait manifester durant tout le déroulement des travaux préparatifs et se refléta dans le contenu de la réforme.

La confection des projets des textes respectifs fut confiée à la Commission juridique, siégeant à Varsovie en tant que section du Comité organisateur du Royaume. La Commission se composait des fonctionnaires russes détachés à Varsovie. Par conséquent, le rôle des autorités propres du Royaume et des juristes du terrain dans la préparation de la réforme était nul. L'idée primitive de l'élaboration des lois judiciaires du Royaume distinctes, quoique calquées sur la législation russe, se vit abandonner au début 1868, la décision étant prise d'y appliquer directement les lois russes de 1864.

L'application de la législation russe n'était aucunement mécanique. Les lois judiciaires de l'Empire russe furent introduites sans la plupart des principes démocratiques de l'organisation et de la procédure judiciaires grâce auxquels les lois pouvaient être qualifiées de progressistes. On rejeta sciemment, pour les raisons purement politiques, l'élection des juges de paix, on n'introduisit pas le jury dans les tribunaux de première instance, on réduisit les garanties de l'indépendance du juge (révocation et déplacement). Le barreau ne se voyait organiser d'après les principes de l'autogestion. C'était le russe qui devint la langue judiciaire du Royaume de Pologne et l'était jusqu'à la 1re guerre mondiale.